

EUSKARA HIZKUNTZA ZELTIKOA ZENEAN: OHARRA XVIII. MENDEKO USTE GENETIKOEZ

Iván Igartua

(Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - JUMI)

Abstract

A widely held view throughout the 18th century was that the Basque language belongs to the Celtic branch of Indo-European. This belief was especially popular among French scholars. The largest comparative vocabulary of that time, Pallas' dictionary (published in S. Petersburg in 1786/87 and 1789), somehow reflects the assumption that Basque and the Celtic languages were genetically related, but introduces a significant modification: according to Pallas, only Basque dialects from the north (the French dialects, so to say) pertain to Celtic, whereas the southern Basque dialects (the Spanish ones) have nothing to do with Celtic and, consequently, not even with the Basque dialects spoken in France. It is these kinds of genetic suppositions and their possible sources that this brief paper deals with.

Le basque a partagé avec le celtique le privilège de faire dire à son sujet d'incomparables extravagances.

J. Q. Ampère,
Histoire littéraire de la France avant le douzième siècle,
(*apud* Miguel de Unamuno,
Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca,
1968 [1884]: 87)

1. Atarikoa*

Gizakia genealogista amorratua da, Don Cameron Allenek esan eta gero Léon Poliakovek aipatu zuen bezala.¹ Horregatik igarotzen du bere bizi guztia aitaren bila. Hizkuntzen harremani dagokienez, aita bainoago senitarte osoa aurkitzeko ahaleginak egin izan dira hainbat kasutan, eta euskararena da hizkuntza isolatuetan kasurik seguruenek nabarmenena. Zail da zehazten zenbat hizkuntzarekin erkatu izan den euskara helburu genetikoan bila, hau da, euskararen eta beste hizkuntza baten edo

---

* Beñat Oihartzabalen omenaldirako lan edo ohar hau burutzeko, Espainiako Zientzia eta Berrikuntzarako Ministerioak emandako FFI2008-03816 zenbakidun ikerketa proiektuaz eta Eusko Jaurlaritzako GIC07/89-IT-473-07 taldeaz baliatu naiz neurri batean.

¹ Eta berriki Zabaltzak (2006: 139).

batzuen arteko ahaidetasuna frogatzeko asmoarekin. Baina askotxo, agian gehiegi, izan direla ohartzeko nahikoa da R. L. Trasken liburuaren (1997) atal bereziari begirada bat ematea. Traskenean eta beste egile batzuen lanetan ageri-agerian gelditzen dira saio zahar zein berri horien hutsune eta gabezia metodologikoak. Datozen lerroetan, dena den, ez dira euskararen jatorriaren bila eginiko konparaketak hizpide izango, baizik eta euskara eta hizkuntza zeltikoak ahaideak zirela pentsatzen zutenen ideiak edo, are zehatzago, usteak, neurri jakin batean haienak izan baitziren XVIII. mendeko hiztegi eleanitz handiaren (Pallas 1786/7 eta 1789) islatzen diren pentsamoldea eta eraginak.

2. Euskara hizkuntza zeltikoen artean: ideiaen nondik norakoak

Euskara hizkuntza indoeuroparretako bat izan daitekeela uste izan du hainbatek batez ere XIX. mendean (gerora, formakuntza eskaseko egoskorren eta nabarmenkeria paregabeak gogoko dituztenen —*freaky*en— esparru soilera mugatu da, beste alorrean legez, sasi-iritzi honen hedadura). Talde indoeuropar zehatz batzuekin ere lotu izan dute euskara, ez bakarrik duela bizpahiru mende. Hemen ere izan da kasu deigarri eta are lotsagarrikeria ere, XX. mendearen bukaeran armenieraren eta euskararen arteko ahaidetasuna aldarrikatzeaz gain frogatu nahi izan dutenen aldetik, hori bai, lehendabizi armeniera dagokion multzo indoeuroparretik erauzi eta gero. Sorreran, J.-A. Chahoren 1834ko “Comparaison du euskara avec le sanskrit” (*Journal de la Société Asiatique*) edo *Historie primitive des Euskariens-Basques* (1847) bezalako saio aitzindariak ageri dira, berehala —eta hizkuntzalari profesionalen kritikei esker—² hutsaren hurrengo bilakatuko zirenak.³

Euskara hizkuntza zeltikoekin lotzeko ideia XIX. mendea baino lehen sortu eta hedatzen hasi zen. XIX. mendeko ikertzaileen lanetan ustea nabarmenki zabaldua dago, Humboldtaren edo La Tour d’Auvergnen kasuetan, esaterako. Morvanek (1996: 45) jaso duen bezala, J. Bladéren *Étude sur l’origine des Basques* (1869) lanean Dom Bu-

² Ik. dagoeneko Unamuno (1968 [1884]: 99): «[p]rescindiendo de Agustín Chaho, que pretendía ser el primero en haber señalado las relaciones supuestas entre el euskera y el sánscrito, al cual llama unas veces euskara indostánico; otras, erdara; otras, celtibérico del Oriente, dialecto de los tártaros y mil otros despropósitos, y cuyas doctrinas merecen poca fe por proceder más de un poeta que de un hombre de ciencia, y prescindiendo del sabio Humboldt, que en su carta a Wolf decía descubrir cada día más analogías entre el vascuence y el griego, esta opinión ha sido reciente y brillantemente sostenida por el docto y reverendo padre Fidel Fita y Colomé en su discurso de recepción en la Academia de la Historia». Beste egile batzuek mailegutzat hartu zituzten euskararen eta hizkuntza indoeuroparren arteko ustezko forma komunak; hara, esaterako, zer zioen H. de Charenceyk 1867an *izan* aditzaren jatorriari buruz: «Si même l’on admet que la syllabe *iz* constitue un radical verbal il est bien difficile de ne le pas rapprocher du radical sanscrit *as* (*asmi*, je suis) et de n’y voir un de ces emprunts sans nombre faits par l’Eskuara aux dialectes indo-européens» (De Charencey 1867: 14-15).

³ Hein batean harritzekoa da garai hartan atzemandako hitz pare ustez esanguratsuei Morvanek (1996: 44) oraindik ere ematen dien nolabaiteko garrantzia: «[c]eux [termes] qui restent valables appartiennent donc probablement à un fond commun du même type qui a donné à la fois le slave *reka* et le basque *erreka*, ou encore le basque *negu* qui dérive peut-être d’un prototype *sneg^w, familier aux indo-européanistes». Ez dakit zein motatako funts komuna daukan buruan egileak, ezta ere hizkuntza desberdinen artean izan daitezkeen kointzidentzia lexiko ustekabeek uzten dien probabilitate tartea (erk. eusk. *ekarri* eta ingel. (*to*) *carry*, hemendik ondorioz bat ere ezin atera daitekeelarik, ez hauen arteko loturari ez balizko funts lexiko komun bati buruz).

Ilet izeneko baten 1744ko liburua aipatzen da, *Mémoire sur la langue celtique*.⁴ Bertan egileak euskara talde zeltikoan kokatzen du, beste dialekto zeltiarren parean. Gaurko ikuspegitik are deigarriagoa da orduko lanen batzuetan talde zeltiar osoarekin ez, baizik bretoierarekin bakarrik lotua ikustea euskara. Honen arrazoia XVII-XVIII. mendeetako Frantzia hedatu samar zegoen beste uste batean datza: hizkuntza guztien jatorria bretoieran bilatu behar zela eskatzen zuen hartan, hain zuzen, eta euskara —frantsesa bera, latina edo hebreera bezala— ez zen salbuespena. Le Brigant eta La Tour d’Auvergne zeltologoen obretan islatzen da ideia hau (*vid.* Tournour 1905: 177-179, *apud* Larrucea de Tovar 1984: 216), historian zehar beste hizkuntza askori aplikatu zaiena neurri batean edo bestean, eta, akabuan, arrakasta bertsuarekin (esparru zeltikotik atera gabe, ik. galesaren kasurako Morgan 1983).

Iraganeko lan lexikografiko zenbaitetan XVIII. mendeko ustekizunetara itzultzen gaituzten planteamendu hauek era gardenean azaleratzen dira. Normandiako *patois* ikertu zuen L. Du Bois lexikografoaren lanean (Du Bois 1856) honako sarrera hauek aurki daitezke:

ARRIE: crête de fossé, talus de fossé. D’*orée*, vieux mot qui a la signification de bord, rebord, comme le substantif latin *ora*. *Arrius*, que nous dérivons d’*arrie*, signifie obstacle, empêchement, qui s’oppose au passage. Suivant Du Cange, l’*aria* de la basse latinité est un lieu qui n’est ni labouré, ni cultivé. Roquefort dérive *arrie* du mot latin *restare*: s’arrêter, résister. On retrouve le radical celtique *art* dans le nom de la ville basque de *Biarritz* (double roche).

BÉ: bien. De *bene*. Les Basques disent *bey*.

HARÉE: averse de pluie. Du Celtique-Basque *vria*. En Roman, *orez*. L.

RAN: bélier. Du Celtique-Basque *arra*: mâle, ou mieux du grec ἄρρην, qui a la même signification.

Ematen dituen beste etimologia batzuetan “Celtique-Breton” bezalako esamoldeak erabiltzen ditu, “Celtique-Basque” izeneko hizkuntza zalantza gabe zeltikoen artean kokatzen zuela argi utziz. Du Boisena XVIII. mendearen amaieran eta XIX. mendean zehar nahiko hedatua zegoen ikuspegiaren beste adibide bat besterik ez da.

Euskararen eta hizkuntza zeltikoen arteko ahaidetasunaren uste honekin Unamuno gaztea, hoguei urte bete baino lehen, oso kritikoa azaldu zen hasiera-hasieratik, hizkuntzalaritzaren metodoetan serioski sinesten zutenen iritzia nolabait laburbilduz (cf. Unamunoren iritzien gainean Tovar 1980: 185):

[p]ero la opinión más infundada y caprichosa es la de los que han querido ver en los euscaldunes celtas. A los franceses, con la lijereza que les caracteriza, se les ha ocurrido, viendo en su patria dos tan peregrinos idiomas como el bretón y el vasco, declarar sin más su parentesco... ¿quién tomará por lo serio aquella fábula que nos cuenta Mr. Bruzen de la Martinière en su *Grand dictionnaire géographique* y que tenía la desfachatez de asegurar haber oído entenderse a un galés y un vizcaíno hablando cada cual en su idioma, cuando ni los españoles y los portugueses nos entendemos de palabra? (Unamuno 1968 [1884]: 102-103).

⁴ Dom Bullet lauso samar hau 1754tik aurrera Besançon edo Dijon hirian *Mémoires de la langue celtique* argitaratu zuen Jean-Baptiste Bullet baino ezin da izan. Hiru liburuki dauzkan obra honetan hamar mila bat euskal hitz (edo ustez euskarazko zirenak) bildu zituen, Lino de Aquesolok ezagutzera eman bezala (Aquesolo 1967: 145).

3. Euskalkien arteko bereizketa genetikoa (edo Pallasen hiztegien islatutako ikuspegi berezia)

Hizkuntzalaritzaren historiaren arduratzen diren eskuliburu gehienek, guztiak ez badira, tarte bat eskaintzen diote San Petersburgen 1786/7an eta 1789an argitaratu zen *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* izeneko hiztegi eleanitzari. Pallasen hiztegia bezala ere ezagutzen den lan horrek garrantzia berezia du lexikografiaren bilakabidean, Lorenzo Hervás y Panduroren saio garaikideekin alderatuz gero, Pallasenak askozaz material zabalagoa jaso baitzuen, alde batetik, eta hitzen eta hizkuntzen arteko konparaketa bultzatzeko tresna egokiagoa garatu zuelako, bestetik. Pallasena pizgarri izan zen, gainera, J. Ch. Adelung eta J. S. Vaterren lan zabalagoendako (haien *Mithridates* traktatuak munduko hizkuntzen deskribapena ekarri zuten, Hervás y Panduroren [1784, 1787] lanen ildotik). Eta, batez ere, hiztegi eleanitzean lehendabizikoz bildu ziren hainbat hizkuntzatako hitzak, hau da, zenbait hizkuntzaren kasuan Pallasena da hauek daukaten lehenbiziko testigantza idatzia.

Hizkuntzalaritzaren historiaren ikuspegitik azpimarratzekoa da, halaber, Pallasen hiztegiari Inmanuel Kant filosofoaren adiskide zen Christian Jacob Krausek 1787an egin zion iruzkina. Lan hartan, Pallasen hiztegiaren ahuldadeak aipatzeaz gainera (Haarmann 2001: 1085-1086), Krausek hizkuntzalaritza konparatuak etorkizunean izango zituen helburu eta betekizunak zehaztu zituen, XIX. mendeko jarduerak modu ordurako ezin argiagotan aurreratuz (cf. Kaltz 1985). Pallasen saio erraldoia hizkuntzen arteko konparaketa ahalbidetu eta ahaidetasunari buruzko galderak erantzuteko asmoarekin jarri zen abian, 1785eko maiatzaren 22ko “Avis au public” testuari kasu egiten badiogu. Han honako hitz hauekin definitzen ditu Pallasek bere ahalegiaren izaera eta xedeetako bat: “[c]ette vaste enterprise, qui pourra enfin conduire à résoudre le problème de l’existence d’une langue primitive, étoit réservée à notre siècle” (*apud* Adelung 1815: 50).

Hiztegi eleanitzari egindako aitzinsolasean Peter Simon Pallasek lanaren nondik norakoak zehaztu zituen, besteak beste. Hitzaurrea latinez eta errusieraz argitaratu zen. Bata ez da bestearen itzulpena, autonomia puntu jakin bat erakusten baitute biek, nahiz eta, funtsean, gai berak azaltzen diren. Metodologiaz ez zen gehiegi esan, baina argitu egin zen, bidenabar behintzat, hainbat hizkuntzaren hiztegiarekin nola jokatu zuten.

Hitzaurre horietan hizkuntza batzuen arteko hurbiltasunari buruzko ohar solteak ere eman zituen Pallasek. Kasu guztietan ez ziren intuizio zuzenegiak, segidan ikusiko den bezala, baina hitzak pilatzeaz gain Pallasek zeuzkan bestelako interes zabalagoen lekuko dira, inondik ere:

Linguae *Caucasicae* (108 ad 119.) omnes e vocabulariis manuscriptis depromptae sunt et praecipuum ornamentum collectionis nostrae. Quantumvis a reliquis omnibus linguis diversae videntur, aliqua tamen hinc inde affinitas harum aequae ac Lesgiensium dialectorum cum *Samojedica* lingua occurrit, quae etiam inter monticolae jugi inter Sibiriam et Mongoliam limitrophae cum exigua deviatione superest.

Lezgin hizkuntza, gaur egun, Kaukasoko ekialdekoen artean sailkatzen da (beraz ezin da aintzat hartu Pallasen hasierako bereizkuntza) eta hizkuntza samoiedikoak uralikoek zati dira. Hauen eta kaukasokoek (ez kartvelikoek) arteko ahaidetasun lo-

turarik ez da, nik dakidala, makrokonparatista sutsuen lanik ausarteenetan ere aldarrikatu.

Euskararen kokapena, sailkapenaren ikuspuntutik, nahiko bitxia da Pallasen aitzinsolas honetan eta oro har hiztegian. Hizkuntzen zerrendan 15.a da: aurretik bretoniera du; atzetik, ordea, irlandera. Hizkuntza zeltikoen artean agertzea kasualitate hutsa izan zitekeen (ezin da balizko ordena alfabetiko baten ondorio izan), baina, hitzaurreetan esaten dena kontuan hartzen badugu, begibistakoa da Pallasek eta bere laguntzaileek euskara, edo euskalki batzuk behintzat, hizkuntza zeltikoekin lotzen zituztela:

Quae inter *Celticas* dialectos *Basconicae* titulo introducta est, non erit confundenda cum Vasconum Hispaniae lingua, a Celticis omnibus longe diversa; sed est illa quam in Gallia *le Basque* vulgo appellant.

Errasierazko bertsioan azalpena beste modu batera ematen da (gure itzulpena): “Hizkuntza zeltikoen artean aintzat hartu behar da *Baskoa*, Frantzian horrela deitua, eta ez Espainian *Vasquence* izenarekin ezagutzen dena, hizkuntza zeltikoekiko inongo antzik ez duena” (XXIII).⁵ Bereizketa honen balizko sorburuez arduratuko naiz orain, ez zuzenean euskalkien arteko halako banaketa zorrotzik iradoki lezaketenez auzugarriez, horrelakorik baldin dago, behintzat.

Ekialdeko euskararen sailkapenari buruz Pallasek adierazten duen iritziak aitzindaririk izan dezake, halako kasuetan urtebete lehenago Friedrich Christoph Nicolai idazle eta liburu-saltzaile alemaniarrek⁶ prestatu zuen *Tableau général de toutes les langues du monde avec un catalogue préliminaire des principaux dictionnaires dans toutes les langues et des principaux livres qui traitent de l'origine de toutes les langues, de leur étymologie et de leur affinité* (1785) izeneko lan zabalean oinarritu baitzen seguru asko. Nicolaiaren lanak, Pallasena bezala Ekaterina II.aren eskariz burutuak (Adelung 1815: 42, Wendland 1992: 493), argitaratu gabe dirau gaur arte eta, itxura denez, San Petersburgeko Biblioteka Nazionalan egon behar zuen arren, han ezin da aurkitu gaur egun. Nicolaiaren lanaren gainean urteetan (ia mendeetan) izan den azken berria Adelungek (1815: 43-48) bere liburuan jaso zuen haren frantseseko hitzaurrea da.⁷ Zenbaitek (ik. Kaltz 2004: 12. oinoh.) zuzenean galdutzat eman du Nicolaiaren eskuizkribua.

Hiztegi eleanitzaren zerrendako lehen 47 hizkuntzen hitzak biltzeko eginbeharra, Pallasek berak dioenez, S. Petersburgeko bibliotekan lan egiten zuen J. V. Bacmeister alemaniarrek hartu zuen bere gain (“[I]nguas Europaeae (1 ad 47.) in or-

⁵ Conrad Gessneren *Mithridates*-ean (1555) ekialdeko euskararen izen bera —frantsesetik hartua— atzeman daiteke (*le Basque*).

⁶ Nicolai eragin handi samarrek ilustratua izan zen XVIII. mendeko Alemanian. Haren idazlanen artean J. Goetheren *Werther*-i egindako parodia aipa daiteke (*Freuden des jungen Werthers*, 1775koa), bere garaian oso ezaguna izan omen zena. Pallasen kasuan bezala, harrigarria da neurri batean behintzat eguneroko interes eta zeregin profesioaletatik hain urruti zegoen gaiari (hizkuntzen datu-bilketa eta sailkapena, hain zuzen) heldu izana.

⁷ Hitzaurrean honela laburbiltzen du Nicolaik bere lanaren eduki nagusia: «[a]près avoir fait le *tableau général de toutes les Langues*, qui sont presque au nombre de 300, mon soin étoit de former un *Catalogue* de tous les dictionnaires et de tous les livres qui ont été écrits sur les langues» (*apud* Adelung 1815: 45). Lan zabala izan zen, Adelungen (*op. cit.*: 42) testigantzen arabera, 346 orrialde hartu zituena.

dinem redegit celebris et diligentissimus Academiae Sub-Bibliotecharius et Assessor D. J. Bacmeister; reliquas omnes ipse curavi et maximam partem e vocabulariis manuscriptis, plerumque pluribus pro singulis linguis collatis, compilavi et variantes addidi voces”). Euskal datuak, beraz, Europako beste hizkuntza batzuenak bezala, haren ardurapean izan bide ziren hitz bilduman sartu baino lehen. J. V. Bacmeister Pallasen aitzindari izan zen H. L. Ch. Bacmeisterren senide omen zen (Fodor 1982: 231). Azken honek Pallasen hiztegirako ereduaz ezarri zuen 1773an, hitz bilduma eleanitza (testuez hornitua) burutu baitzuen orduan (lau hizkuntzatan argitaratu zen Bacmeister honen lana: errusieraz, latinez, frantsesez eta alemanieraz; latinez *Idea et desideria de colligendis linguarum speciminibus* izenburua jaso zuen). I. Fodorren (1982: 238) ustez, gainera, H. L. Ch. Bacmeisterrek parte hartu zuen zuzenean *vocabularia comparativa* biltze eta argitaratze lanetan.

Pallasen lankideen artean Christian Gottlieb von Arndt filologoa ere izan zen, *Über den Ursprung und die verschiedenartige Verwandtschaft der europäischen Sprachen* (1818) lanaren egilea. Berriki Morvanek (1996: 34-35) bildutako informazioari esker badakigu, gainera, alemanieraz argitaratutako liburu haren oinarriak 1792rako ezarriak zeudela, *Idées sur l'origine et l'affinité des langues d'Europe* izeneko eskuizkribuan, hain zuzen. Court de Gébelinen pentsamoldearen eragina islatzeaz gain (hark mundu osoko hizkuntzen ahaidetasunaren sinesten zuen),⁸ hiztegi eleanitzarako egindako lan konparatiboan du abiapuntu von Arndten traktatuak. Bada, dena den, harritzeko arrazoirien bat ere: Pallasen hiztegiaren adierazi bezala, haren egileek Frantziako euskalkiak hizkuntza zeltikoekin lotzen zituzten bitartean, von Arndten lanean lehendabizikoz (Morvan 1996: 34) ageri da euskara eta hizkuntza uralikoen (edo uralo-altaikoen) arteko ahaidetasunaren hipotesia. Ideiak desberdinak diren arren, azpimarratzekoa da ustekizun biak hiztegiaren sorrera prozesuarekin lotuak egotea. Hipotesi zeltikoaren kasuan, Pallasen originaltasuna, neurri batean behintzat, iparraldeko eta hegoaldeko euskal dialektoen arteko bereizketa genetikoan datza (“[q]uae inter *Celticas* dialectos *Basconicae* titulo introducta est, non erit confundenda cum Vasconum Hispaniae lingua, a Celticis omnibus longe diversa”, ik. *supra*). Ez zen hura, inondik inora, euskararen jatorria ikuspegi zeltomanotik tratatzeko erarik hedatuena.

Pallasen hiztegi eleanitza, aipatu bezala, H. L. Ch. Bacmeister eta F. Nicolaireren lanen oinarri teoriko zein metodologikoetan eraiki zela esan daiteke segurtasunez. Bacmeisterrena (1773) kopia eskaneatu batean ikusteko aukera izan dudanez,⁹ esan dezaket Pallasen aitzinsolasean ageri den ikuspegi genetikoak ez zuela haren lana abiapuntu bezala izan, han ez baita hizkuntzen ahaidetasunari buruzko iritziez eztabaidatzen, hiztegi eleanitzek edo, behintzat, hizkuntzen berri ematen duten lanek izan behar dituzten barne-egitura eta osagaiez baizik. Hortaz, Nicolaireren eskuizkribuan egon beharko luke falta dugun giltzak Frantziako euskarak bakarrik (“vasco-

⁸ Pallasen jardunean ere izan zuten Court de Gébelinen ideiek eraginik: «[e]n parcourant les ouvrages d'un Court de Gebelin, on reste souvent étonné des inductions lumineuses que l'auteur a su tirer de ce fond, et l'on ne peut s'empêcher de regretter que cet homme laborieux n'ait pu soumettre à sa méthode toutes les langues de la terre» («Avis au public», *apud* Adelung 1815: 48).

⁹ R. Monforte lankideari zinez eskertu nahi dizkiot S. Petersburgen egindako bilaketa eta eskaerak.

num Hispaniae lingua”-rekin zerikusirik ez omen zutenak) hizkuntza zeltikoekin lotzen duen iritziaren jarraipen osoa egiteko.

Bibliografia

- Adelung, F., 1815, *Catherinens der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachenkunde*, San Petersburg: Friedrich Drechsler.
- Aquesolo, L. de, 1967, «Un diccionario vasco inserto en *Mémoires de la Langue Celtique*, de Bullet (1755-1760)», *BAP* 23/2, 141-147.
- Bacmeister, H. L. Chr., 1773, *Idea et desideria de colligendis linguarum speciminibus / Nachricht und Bitte wegen einer Sammlung von Sprachproben Avertissement et invitation concernant un seul sujet à traduire en plusieurs langues /*, S. Petersburg: Imprimerie de l'Académie des Sciences.
- De Charencey, H., 1867, *Des affinités de la langue basque avec les idiomes du nouveau-monde*, Caen: Le Blanc-Hardel (berrinpr.: Nîmes: C. Lacour, 1997).
- Du Bois, L., 1856, *Glossaire du patois normand*, augmenté des deux tiers, et publié par M. Julien Travers, Caen: Typographie A. Hardel.
- Fodor, I., 1982, «The Redaction of the Vocabulary of Pallas», *Studia Slavica Hungarica* 28, 229-245.
- Gessner, C., 1555, *Mithridates. De differentiis linguarum tum veterum tum quae hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt*, Zürich, Froschauer (ed. elektr.: <http://atlas.enslsh.fr/toc.php?issueId=ctlf_000000001_1555_mon_51017_1>).
- Haarmann, H., 1977, «Vorwort», in P. S. Pallas (1977-78 [1786-89]), V-VII.
- , 2001, «Die großen Sprachensammlungen vom frühen 18. bis 19. Jahrhundert», in S. Auroux, E. F. K. Koerner, H.-J. Niederehe, K. Versteegh (arg.), *Geschichte der Sprachwissenschaften. History of the Language Sciences. Histoire des Sciences du Langage*, 2, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1081-1094.
- Hervás, L., 1784, *Catalogo delle lingue conosciute e notizia della loro affinità, e diversità (Idea dell'Universo, XVII)*, Cesena: G. Biasini.
- , 1787, *Vocabolario poliglotta, sopra più CL lingue (Idea dell'Universo, XX)*, Cesena: G. Biasini.
- Kaltz, B., 1985, «Christian Jacob Kraus' review of *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* ed. by Peter Simon Pallas (St. Petersburg, 1786). Introduction, translation and notes», *Historiographia Linguistica* 12/1-2, 229-260.
- , 2004, «Deutsche gründliche Kritik: Christian Jacob Kraus zu Pallas' Vergleichendem Glossarium aller Sprachen», <<http://www.berliner-klassik.de/projekte/publikationen/online/kaltz>>.
- Larucea de Tovar, C., 1984, «José Celestino Mutis (1732-1808) and the Report on American Languages Ordered by Charles III of Spain for Catherine the Great of Russia», *Historiographia Linguistica* 11/1-2, 213-229.
- Morgan, P., 1983, «From a Death to a View: The Hunt for the Welsh Past in the Romantic Period», in E. Hobsbawm, T. Ranger (arg.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge U. P., 43-100.
- Morvan, M., 1996, *Les origines linguistiques du basque*, Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux.
- Pallas, P. S., 1977-78 [1786-89], *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*, Hamburg: Helmut Buske Verlag.

- Tourneur, V., 1905, *Esquisse d'une histoire des études celtiques*, Liège: H. Vaillant-Carmanne.
- Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Madrid: Alianza editorial.
- Trask, R. L., 1997, *The History of Basque*, London: Routledge.
- Unamuno, M. de, 1968 [1884], «Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca», *Obras completas. IV. La raza y la lengua*, Madrid: Escelicer, 87-119.
- Wendland, F., 1992, *Peter Simon Pallas (1741-1811): Materialien einer Biographie*, Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Zabaltza, X., 2006, *Una historia de las lenguas y los nacionalismos*, Barcelona: Gedisa.